

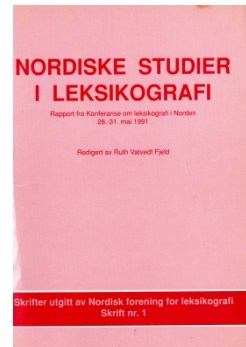
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: De stora historiska ordböckernas särart

Forfatter: Hans Jonsson

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 1, 1992, s. 231-234
Rapport fra Konferanse om leksikografi i Norden, 28.-31. mai 1991

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Hans Jonsson

De stora historiska ordböckernas särart

Svenska Akademiens ordbok (SAOB) tillhör gruppen *de stora historiska ordböckerna* och har sina närmaste likar i *New English Dictionary*, *Grimm, Deutsches Wörterbuch* och *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Denna typ av ordböcker behandlar mycket utförligt inom samma pärmar samtidspråket och språket bakåt i tiden ned till gränsen mot ett avgränsbart äldre språkskede, i SAOB:s fall fornsvenskan. Denna sambeskrivning av en så lång språkperiods ordförråd ger SAOB och dess likar en klar särart, när man jämför dem med å ena sidan (hand)ordböcker för nuspråket, å andra sidan ordböcker för en avgränsad äldre språkperiod. Klarast framträder nog särarten i de fall där nutida och äldre betydelsestruktur "krockar" hos ett ord.

Den som slår upp ett "vanligt ord" (många gånger även, för den delen, ett ovanligt ord) i *Svenska Akademiens ordbok* - t.ex. *ande*, *av*, *björn*, *hård*, *mur*, *på*, *sitta*, *stam* - utan att vara väl förtrogen med verket, överraskas nog (främst) av artikelns längd och av den detaljerade betydelsebeskrivningen resulterande i ett flertal, många gånger ett otal, moment/undermoment.

Det finns mycket att säga om kvantitativa och graduella olikheter mellan *Svenska Akademiens ordbok* och andra svenska ordböcker. Den här uppsatsen ägnas dock åt den artolikhet som existerar. Men först en kort presentation av medlemmarna i gruppen de stora historiska ordböckerna.

1. SAOB, NED, GRIMM, WNT - och ODS

Svenska Akademiens ordbok (SAOB) är en stor (ännu icke fullbordad) historisk ordbok över svenska språket från 1521 och framåt.

SAOB har sina närmaste motsvarigheter i: *New English Dictionary* (NED) som behandlar i första hand engelskan från 1150, dvs. medelengelska och nyengelska, men i aktuella fall följer orden ned i fornengelskan; *Grimm, Deutsches Wörterbuch* (GRIMM) som behandlar tyskan från början av 1500-talet, dvs. nyhögtyska; *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) som behandlar nederländskan från början av 1500-talet, dvs. nynederländska.

SAOB, NED, GRIMM och WNT överensstämmer ingalunda helt i redigeringsprinciper och beskrivningssätt eller i fråga om principer för ordurvalet. - Förenklat kan nog likheterna och olikheterna summeras så att GRIMM intar en särställning med sitt resonerande (kåserande) analysätt och sitt långtgående utelärande av främmande ord. Av de tre övriga står NED och SAOB varandra närmast.

Alla fyra företer dock följande likhet konstituerande *den stora historiska ordboken*: De behandlar inom samma pärmar samtidspråket (nuspråket) och språket bakåt i tiden ned till gränsen mot ett (någorlunda) avgränsbart äldrespråk: fornsvenska (dvs. svenskt medeltids-språk) resp. medelhögtyska och fornengelska (dock följs, som nämnts, nyeng. och meng. ord

ned i forneng.) och medelnederländska. - *Ordbog over det danske Sprog* (ODS), som behandlar danskan från 1700 till 1958, kan också räknas hit. Dock avviker den från gruppen SAOB, NED, GRIMM och WNT i det att den inte behandlar ett helt "nyspråk", dvs. inte hela nydanskan (från omkring 1500).

2. SAOB

De senaste enspråkiga svenska handordböckerna är *Illustrerad svensk ordbok* (ISO), 3:e revid. uppl. 1964, och *Svensk ordbok* (SO), 1986. Den jämförelse jag här gör mellan ISO och SO å ena sidan och SAOB å den andra är relevant för förhållandet överhuvud mellan den historiska ordboken och den enspråkiga ordboken av handbokstyp. Såväl ISO/SO som SAOB är enspråkiga svenska ordböcker. Men medan ISO/SO beskriver samtidsspråket nusvenska utgör SAOB en lexikalisk sambeskrivning av samtidsspråket nusvenska (mera korrekt av vad som är "nusvenska" när respektive del av ordboken skrivs) och äldre svenska ned till 1521.

2.1 Man kan då börja med konstaterandet att SAOB till skillnad från ISO/SO är historisk. Och den är historisk inte bara som en automatisk följd av beskrivningsuppgiften. Den är det också så att säga aktivt, i praktiskt taget alla avseenden.

En etymologi inplacerar ordet i ett svenskt och/eller nordiskt sammanhang och i regel finns det också såväl germanska som andra indoeuropeiska anknytningar. Etymologin ger en extern historisk ram åt det behandlade ordet. Främst att observera är nog att den i hög grad ger ledning beträffande vilken betydelse som är äldst (och skall bilda moment 1) hos ett polysemt ord liksom ofta överhuvud för bedömningen av (huvuddragen i) betydelseutvecklingen.

All konkurrens på innehållsplanet dateras i SAOB. Det gäller böjnings- och formvariation liksom genusvariationen hos substantiven. Så långt det går placeras momenten, hos ett ord med flera betydelsemoment, i historisk ordning. När förhållandet mellan olika moment inte ger sig (tämigen) självt hjälps i regel läsaren av korta antydanden eller upplysningar (i etymologiska parenteser) inne i artikeln. I aktuella fall upplyser också etymologiska parenteser vid sammansättningsartiklar om förhållandet mellan huvudord och sammansättningsförled ("namngivningsgrunden"). Nämnas kan också att litteraturexemplen som illustrerar definitionerna ges i kronologisk ordning samt att det första belägget på ett moment eller undermoment är det äldsta i ordbokens samlingar.

2.2 Det samtida svenska ordförråd som såväl ISO/SO som SAOB, behandlar saknar inte kronologisk (dvs. historisk) spännvidd. Där finns ord och ordanvändningar som har prägeln "ålderdomligt språk" (och framför allt används av äldre språkbrukare) liksom ord och ordanvändningar som har prägeln "nytt språk" (och framför allt används av yngre språkbrukare).

I SAOB tillkommer emellertid som redan påpekats den artegna, historiska uppgiften att sambeskriva nusvenskans ordförråd med svenskt ordförråd ända ned till början av 1500-talet. Ett snitt genom svenskt ordförråd i slutet av 1800-talet skulle nog blottlägga relativt lite som 1991 års brukare av svenska, i varje fall äldre sådana, är helt obekanta med. Mycket skulle framstå som ålderdomligt men likväl vara hört hos den äldsta generationen språkbrukare eller hos avlidna gamla språkbrukare vars språk man minns, eller vara att finna i äldre ännu levande litteratur. Med andra ord förhåller det sig nog så att det allra mesta av de senaste 100 årens svenska lever åtminstone i någon utsträckning hos dagens språkbrukare.

Om man tänker sig ett antal ännu äldre snitt genom svenskt ordförråd, låt oss säga från första delen av 1800-, 1700-, 1600- och 1500-talen torde genomgående varje sådant snitt innehålla större inslag av stendöda ord och ordanvändningar än det närmast föregående (dock känner jag mig osäker beträffande förhållandet mellan 1600- och 1500-talssnitten). Inslagen av "annat språk" än nuspråket blir m.a.o. (rätt självklart) större och större ju längre bakåt man kommer i beskrivningsperioden.

2.3 I åtskilliga fall finner man i SAOB så att säga absoluta olikheter på ordplanet mellan nusvenska och äldre svenska. Dvs., man finner särnusvenska ord, t.ex. *raggare*, *service*, *set*, *strul* och säräldresvenska sådana, t.ex. *messertygare* (en gravstickel), *scherwentsel* (en kortspelsterm), *skött* 'snart o.d.', *stelen* 'stel'. I fråga om sådana artiklar kan man föreställa sig SAOB som enbart en alfabetisk sammanställning av en nusvensk och en äldresvensk ordbok, båda av SAOB:S karaktär bortsett från perioduppdelningen.

Mycket vanligare är dock artiklar behandlande ord som nuspråket och äldrespråket har gemensamt. Praktiskt taget alla sådana har i någon utsträckning förändrats til sin användning. Rätt ofta rör dock inte förändringarna betydelsen i strängare mening utan stannar vid skillnader i fraseologi eller i en och samma betydelses nyanser eller specialfall (förutsatt att man kan avgöra vad som är *betydelse*, *nyans*, *specialfall*). Sådana ord utan betydelseförändring i strängare mening är t.ex. *matt*, *matta*, sbst., *människa*, *mjöl*, *mjölk*, *mången*, *stena* (att döma av resp. artiklar i SAOB).

Betydligt oftare har dock en verklig förändring av ordets betydelseinnehåll inträffat. Ibland är därvid förändringen av den karaktären att den inte påverkar den del av ordinnehållet som är gemensamt för nuspråket och äldrespråket. Verbet *segra* hade i äldre tid även betydelsema 'besegra' och 'triumfera'. Betydelsen 'vinna seger' har knappast förändrat karaktär, fått annan ställning i ordförrådet, andra oppositioner, på grund av att betydelsema 'besegra' och 'triumfera' försvunnit. På samma sätt påverkas inte det för nutida och äldre svenska gemensamma betydelseinnehållet hos *konung* (*kung*) av att de äldre betydelsema 'bivise' (se SAOB K 2294) och 'regulus', 'antimon' (metallurgiska termer; se SAOB K 2295) försvunnit. Inte heller har uppkomsten av en ny betydelse 'gaspedal' hos *spik* (se SAOB S 9633) gett någon ny dimension åt 'järnten som slås in i trä o.d.', den betydelse som funnits under hela beskrivningsperioden. Artiklarna för *slank*, *konung*, *spik* kunde tänkas tillkomma genom att en nusvensk ordbok av SAOB:s typ kompletterats moment för moment med språkprov från en äldrespråksordbok av SAOB:s typ, varefter särmoment från äldrespråksordboken införs intakta.

I många fall innebär dock inte artikelskrivandet i SAOB en sådan okomplicerad sammanställning av motsvarande artiklar i en tänkt nusvensk och en äldresvensk ordbok. Ofta är det nämligen så att ordet i nusvenskan och äldresvenskan visserligen kan ha samma referentiella användning men den semantiska strukturen har ändrats. *Slank* t. ex. är i nusvenskan ett adjektiv med den egentliga betydelsen 'om person: (midje)smal och smidig el. dyl.' och en bildlig användning om träd el. dyl., medan den egentliga betydelsen i äldrespråket var 'om person el. träd el. dyl.: smal och smidig el. slänig' (se Jonsson 1983:149 f.). Med person eller djur som subjekt betydde *springa* ursprungligen 'ta el. göra språng el. skutt, hoppa' medan löpa hade *springa*'s nu gängse innebörd. I viss utsträckning används fortfarande *springa* i fråga om språng eller hoppande, t.ex. i *springa åt sidan*, *springa upp* (från sittande eller liggande ställning), eller som förled i sammansättningarna *springbock*, *springhare*. Sådana användningar hänger kvar i nuspråket (som relikter och) under anslutning till den gängse betydelsen hos *springa*.

I fall som *slank* och *springa* har redaktören i SAOB att under en hatt, i *en* räkka moment osv., beskriva ett ordinnehåll där nutida och äldre betydelsestruktur "krockar" i större eller mindre utsträckning. Här utgör SAOB (enligt min uppfattning) i essentiellare grad än i andra sammanhang ett arteget slag av ordbok.

Det finns skäl att diskutera fördelar och nackdelar med *en* ordbok för en flerhundraårig språkperiod visavi *flera* (om man icke valt en samlad beskrivning av hela den nysvenska perioden, liksom av hela nyhögtytskan osv., vore nog *flera ordböcker* bättre alternativ än *två*). Jag nöjer mig med det rätt självklara påpekandet att en samlad beskrivning ger bättre historiskt sammanhang och en nästan ofrånkomligt sannare historisk beskrivning. Den fördelen må vägas mot den komplicering som en samlad lexikalisk beskrivning av en flerhundraårig språkperiod medför. Svårigheterna att ge olika betydelsestrukturer full rättvisa är också större i den samlade beskrivningen.

Litteratur

- Allén S., Loman B. & Sigurd B. 1986. *Svenska Akademien och svenska språket*
- Ekbo S. & Loman B. 1965. Vägledning till Svenska Akademiens ordbok. I: *Skrifter utgivna av nämnden för svensk språkvård* 32
- Jonsson H. 1983. Om historisk lexikografi av typ SAOB. I: *Nysvenska studier* 63 (1983) 127-158.
- Svenska Akademiens ordbok* (förkortad SAOB). 1898-